

פרשת משפטים : ודל לא תהדר בריבו

בתי המשפט במדינת ישראל נדרשים לא אחת להכריע בשאלות ערכיות לא פשוטות. למשל, כשעל הכף עומדת הזכות לאיחוד משפחות ואל מולה הזכות לחיים שלנו כעם בארצו. המערכות השלטוניות צריכות גם להכריע האם לאפשר צרכנות ושוק חופשי או להגן על חיי התושבים ולמנוע מהם סמים מזיקים, מכשירים סלולריים פולטי קרינה, נסיעה בכלי רכב ומוצרי מזון שאינם תורמים לבריאות הגוף. למרות הרומנטיקה והאמונה הכנה שכל אדם הוא עולם מלא, הזכות לחיים אינה יכולה להיות חזות הכל. שהרי היא תגרום לשתוק מוחלט. לכן, במרחב הציבורי יש מחויבות להתפנות מן השיקולים הדרמטיים והפאטאליים ולפנות מקום לחיים נורמליים. להקדים את איכות החיים לחיים עצמם.

פרשתנו מונה מספר הנחיות המופנות כהוראה לדיינים. רוב ההנחיות נועדו לוודא שהדיינים ישפטו משפט אמת ולא יעוותו את הדין. ההדרכה שלא להטות את הדין לטובת העניים והמסכנים, "ודל לא תהדר בריבו" (שמות כג, ג), משקפת חשש של התורה מהעדפה האפשרית של מסכנים. גם כאן, התורה הכריעה שאף שלעיתים חייהם של אלו תלויים להם מנגד, ערך הצדק חשוב יותר. במקום אחר ניסחה התורה הוראה מקבילה הנוגעת למצב ההפוך, אף הוא פסול, של הטיית הדין לטובת החזק: "ולא תהדר פני גדול".

שתי ההטיות נובעות ממקום שונה בנפש הדיין: בעוד שהעדפת העשיר והחזק היא בדרך כלל תוצאה של קנוניה ושל שחיתות מוסרית, ורק לעיתים רחוקות היא ביטוי של יראת כבוד שאינה במקומה, העדפת העניים והגלמודים יכולה להיחשב לאפליה מתקנת ולקריאה מוסרית. לעתים, זו גם דרך מתוחכמת לקיים מצוות צדקה בהידורה, מבלי שהעני יחוש במתת החסד שבדבר. הוא זוכה בכספו כביכול בדין, כפי שמעיר המדרש: "שלא תאמר עני הוא זה בן טובים הוא, אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בנקיות. ת"ל: ודל לא תהדר בריבו" (מכילתא דרשב"י כג, ג). סיפורו של רובין הוד, בין אם התרחש באמת ובין אם לאו (העדויות על קיומו ההיסטורי נפרשות בין המאה ה"ד למאה ה"ח), מעיד שמדובר בנטייה אנושית הנמצאת על גבול הלגיטימיות. והיא מבוססת על ההנחה שהונו של העשיר נצבר על גבם של העניים ובאמצעות ניצולם.

זאת ועוד, עצם הנתינה וההענקה לעניים לפנים משורת הדין הם מעשים מבורכים שהתורה מעודדת אותם. האדם מצווה לתת צדקה לעניים ולא להתגדר ברכושו ובקנייניו בדין.

על פניו, נראה שהתורה הבחינה בין שתי מערכות: שדה הפעולה הפרטי של האדם, הוולונטרי, והמרחב הציבורי, המשפט (רמב"ם, סנהדרין, כ, ד). על פי דין זכויות הבעלות והקניין מוגנות בהלכה, למרות זאת על פי מידת הרחמים והחסד, התורה פונה אל האדם בדרישה שיתן משלו לאחרים.

בכך מציעה התורה להבחין בין אתיקה ופוליטיקה, בין מוסר למשפט. המערכת הציבורית, לפי התורה, אינה אמורה לחנך את האדם לנדיבות ורוחב לב אלא להגינות ויושר. במרחב הפרטי, לעומת זאת, יעצב אדם לעצמו אורחות חיים שיש בהם גם גמישות וחמלה.

הדיכוטומיה הזו שבין המוסר והדין אינה מושלמת ובסופו של דבר היא מציגה רק צד אחד של המטבע. ראשית מפני שישנן כמה מצוות כמו לקט, שכחה ופאה שניתן לגבותם בבית הדין, שכן בהיותם חלק מן המצוות, הרי שהפכו מערכים מוסריים וולונטריים לחיוביים משפטיים. שנית, מפני שהוראות הדין וסדר הדין הנוהגים ביחס למצוות אלו מטות את הכף לטובת העני. כך למשל, ההלכה היא שבכל ספק באשר ללקט העני זוכה. זאת, בניגוד להוראה שעל המוציא מחבירו הראיה. ואכן בגמרא בחולין מבואר "אמר ר' שמעון בן לקיש מאי דכתיב (תהילים פב) 'עני ורש הצדיקו?' מאי הצדיקו? אילימא בדין? והכתיב: 'ודל לא תהדר בריבו'. אלא צדק משלך ותן לו" (חולין קלד, א). מבואר בסוגיה שבמשפט ובדין אין כל חשיבות למצבו הכלכלי או הרוחני של התובע. אולם במצוות המיוחדות לעניים, בכל היבטיהם יש הטיה לצד העני. שם אומרים "צדק משלך ותן לו". ובמקרה הזה ואולי כמובן מאליו, נראה שיש חלחול של הרעיון המוסרי גם לעולם בית הדין. ראשונים ואחרונים התקשו

בכך והותירו את הדברים כעניין שבין העני ובעל הבית ואת האכיפה באמצעות מנגנונים המיוחדים למערכות הרווחה והחסד בקשו להשאיר מחוץ לעולם הדין והמשפט. ובכל זאת, בכל דור נמצאו אלו שהציעו כיצד ניתן לנטות משורת הדין בעבור העניים (וראה: ט"ז, חו"מ, סי' ט).

קיים פתח מסודר אחר ל"זליגה" של הוראות המוסר אל תוך אולמות המשפט והיכלי הצדק. התורה אמרה אמנם "ודל לא תהדר בריבו", אך בספר משלי ישנה הוראה מסוג שונה: "למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור". "בדרך טובים" ו"אורחות צדיקים" מתפרשים כהליכה לפני משורת הדין. חז"ל תפסו את לשון ספר משלי כדי ליצור אידיאל מנוגד להוראות פרשתנו, וליצור מתח בין שני קטבים שמאפשר גמישות גם בדין. במסכת בבא מציעא (פג, א) ישנו מעשה ברבה בר בר חנה שהפועלים ששכר כסבלים לנשיאת כדי היין שלו, שברו את הכדים וגרמו לו הפסד. על מנת לגבות את חובו, לקח מהם רבה בר בר חנה את מלבושיהם. בצר להם, הלכו הפועלים לפני רב לדין וסיפרו לו המעשה. פנה רב לרבה בר בר חנה והורה לו להשיב להם את המלבושים. הקשה רבה בר בר חנה על רב ושאל האם זהו הדין?: "דינא הכי?" על פניו, אנשים אלו הזיקו לו ברשלנותם ומן הדין מותר לו לגבות את חובו מהם. אולם, רב משיב לו שעליו להשיב את מלבושיהם על פי ההנחיה "למען תלך בדרך טובים". המעשה לא תם, הפועלים לא הסתפקו בכך וביקשו גם את שכרם בטענה: "עניי אנן" עניים אנחנו. רב נענה להם ומורה לרבה בר בר חנה לשלם להם גם את השכר שציפו לו משום "ואורחות צדיקים תשמור".

הוראתו של רב מנוגדת לגמרי לדין התורה "ודל לא תהדר בריבו". רחמיו של רב אינם במקומם, מפני שאין מרחמים בדין. רב יצר מנגנון עוקף אמת ודין. הפירוש שנתן רב לדין התורה הוא שהתורה מכתיבה מידרג של נורמות, האדם נתון במערכות חיוב מתרחבות. ברמה הנמוכה מצויות נורמות שאפשר לדרוש מכל אדם. הפסוק במשלי מגלה שבעבור אנשים מסוימים בני טובים וצדיקים, שורת הדין נגזרת מן המעגלים הרחבים יותר. גם אם לפי אמות המידה הרגילות בדין לא ניתן לאכוף צמצומן של זכויות חוקיות. במקרים מסוימים כמו זה של רבה בר בר חנה שבו עומד איש רם מעלה ותלמיד חכם כשמולו פועלים קשי יום ועניים, הצדק והדין מחייבים להרחיב את התפיסה המשפטית ולכלול בה הוראות מוסריות המחייבות בדרך כלל את האדם רק במישור הפרטי. כמו שמסביר המלבי"ם: "שזה הענין הוא מארח הפרטי של הצדק לפי הענין שהיו עניי" (משלי, ב, כ). אינה דומה הדרישה החברתית-מוסרית שמורה בתיכון או בבית ספר יסודי יכולה להציג בפני תלמידיה לדרישה התורנית-מוסרית של רמי"ת במדרשה העומדת אל מול תלמידות שבחרו להתעלות בקדושה ובלימוד (וחילופיהן בבנים). הבחירה במסלול הקדושה וההתעלות מחייבת לא רק בפרטי המעשים אלא גם באמות המידה המוסריות. הישארות על רף הצדק במקום כזה כמוה כעיוות וכששל בתפיסת המכלול. באותה מידה, אינה דומה חובתו של אזרח מן השורה לחובתם של אישי הציבור והמנהיגים. מאלו האחרונים מצופה רף רגישות גבוה יותר.

ייתכן שגנוזה במאמר חז"ל זה גם הסתכלות רחבה יותר על מערכת היחסים שבין התורה לבין ספר משלי וספרות החכמה בכלל. הנורמה המרכזית בספר משלי אינה נורמה של בתי משפט, דין וצדק, אלא נורמה שצומחת מלמטה, ויש בה התבונה של אנשי השטח. אלו נענים לאתגרים אחרים, שבמרכזם השאלה איך לקיים חיים בריאים של ויתורים כואבים ושל חיים משותפים. אמות המידה המכונסות בספר מתעדות את משפט העם, את הנוהג הסביר. ברור שחכמת חיים זו אינה יכולה להישאר רק בגדר עצה טובה. עצם קיומה מסיט את קווי הגבול של הצדק ומרחיב אותם, בהתאם למקרה ונסיבותיו.

לא הרי מי ששפר עליו גורלו, ויש לאל ידו להשיג עורכי דין טובים ולסדר את טיעוניו בקפידה, כהרי האיש הפשוט מן הרחוב, חסר האמצעים. אם ננהג באלו על פי דין, ונדרוש משניהם דרישה זהה, הרי שאנו מטים את הדין לצדם של הראשונים, מפני שהם חיים את החוק. בעוד שהאחרונים חיים את המציאות הקשה שלגביה נדרשות אמות המידה של שותפות וחמלה.